

Сергій ЦАРЕНКО

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗСЕЛЕННЯ І МИСТЕЦТВО РОЗПЛАНУВАННЯ З РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЙ: ФАХОВЕ ПІДҐРУНТЯ ПРОСТОРОВОЇ КОМПОЗИЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЛЯ

Орієнтуючись на розуміння науки як достовірного знання про відповідні об'єкти, вітчизняна теорія містобудування здолала складний шлях своєрідного поступу. Загалом, це був розвиток від практичної єдності архітектурного мистецтва та інженерної практики на початку ХХ ст. [1], крізь терени болісних фахових розмежувань і примату будівельної технології, ідеологічних догм та економічної доцільності над архітектурною діяльністю в умовах індустріального суспільства [2; 6], до міждисциплінарного підходу в плануванні розвитку територій разом із математичним моделюванням, застосуванням теорії систем [3; 7], географічних та інших галузевих знань [5] і, на межі запровадження ринкових відносин і ринку земель зокрема, — послаблення архітектурних завдань в урбаністиці, їх протиставлення техногенному «зонінговому» мисленню [9].

Огляд літератури з вітчизняної теорії містобудування [3; 5; 10, с. 41–50] у порівнянні із зарубіжним досвідом [4; 15; 16] свідчить про глибокі відмінності як історії, так і сучасних завдань та засобів освоєння територій не лише різних країн, але відмінності рівня цивілізацій, що конкурують, і культур, що об'єктивно відрізняються. Достатньо зауваження, що метод розпланувальної композиції у плануванні територій більше притаманний національним країнам колишнього Союзу РСР, а в країнах із ринковою економікою ширше застосовуються методи економічного регулювання територіального розвитку [14, с. 75].

Не буде зайвим звернути увагу і на відмінності так званих ринкових відносин у різних країнах. Для нашої теми є важливим усвідомлення якісної, змістовної різниці життєвого середовища і фахового предмету його перетворення у залежності від різниці етнокультурної, ландшафтно-кліматичної, соціально-економічної, державотворчої реальності. Ці явні відмінності, навіть між регіонами в межах однієї держави, так само очевидні, як своєрідність запозичень одного й того ж стилю на різних теренах.

Мета дослідження, окремі результати якого тут коротко наведені, — виявити загальні закономірності і регіональні відмінності такого складного циклічного, еволюційного й культурно детермінованого явища, як розселення й освоєння територій, на відповідних ієрархічних щаблях територіальної структури краю на прикладі Подільського регіону України, і окреслити мистецьку методологію просторової композиції для розвитку такої містобудівної гіперсистеми, як регіон.

Формотворчі напрямки теорії містобудування, особливо коли об'єктом є регіон, не набули достатнього розвитку, якщо порівнювати їх вагу серед напрямків географічних, зокрема демографічних, економічних та математичних. До моменту, поки вітчизняні архітектори не збагнули, що вони «поступово втрачають контроль над процесами, що відбуваються на території та в населених пунктах, і формально генплан населеного пункту має силу закону, але на практиці ініціатива перейшла до землевпорядників» [13, с. 9], архітектори вчені нечасто нагадували собі, що формоутворення «є найбільш актуальним з огляду на важливість архітектурних аспектів містобудування та регіонального планування» [14, с. 113]. Цитовані констатації об'єктивно свідчать не просто про фахове суперництво чи боротьбу між відомствами, але насамперед — про трагічну недооцінку і владою, і загалом українським суспільством його власних принад, як і про переоцінку власних можливостей. Адже є речі, що ніяк не можуть бути застосовані для скільки-небудь розвиненої соціокультури, якщо вони взяті безпосередньо від іншої: грубі запозичення або діють як наркотик, як недоречне розбещування, або утворюють химерні й оманливі поєднання чужих елементів і в кожному разі призводять до системних руйнацій, особливо в умовах, коли дана культура «перестає жити творчо» [11, с. 450].

Яскравим фіаско так званої «програми шкільного автобуса», призначеної не стільки для школярів, скільки для задоволення кодифікованих вимог бюджетного фінансування освіти, стало вимирання традиційних сіл. Постіндустріальне демографічне падіння було лише початком занепаду, лише загрозою, але не вердиктом для маленьких поселень, де єдиним центром громадсько-культурного життя була школа. Теоретики «ринку землі» й омріяного «фермерства» заговорили про «несучасність» старих сіл. Отже, заради гонитви за сумнівною якістю навчання у «повнокомплектній» школі, а головне, заради «оптимізації» бюджетних витрат була зламана одна з найглибших підвалин традиційного освоєння центральних українських територій, закріпленого навіть в умовах ХХ ст.: дисперсність великої кількості малих сіл із центрами в школах, що обов'язково розміщувалися з розрахунку на пішохідну доступність загальноосвітньої послуги. За цим прикладом — нехтування не лише традицією, але навіть чинними державними будівельними нормами. Втім, коли механічно

ігнорується успадковане середовище, настає черга нормативно-правового «реформування», і підтвердження цьому — неодноразова за неповне десятиліття зміна українського законодавства у сфері містобудування, названого зрештою «розплануванням територій».

На перший погляд із наукового офісу, такі приклади відображають більше ностальгію або суб'єктивні прагнення справедливості, ніж розуміння об'єктивних, хоча й не краших змін. Однак, ясно, що написані на кальці кодекси могли бути іншими, розподіл ресурсів і планування розвитку територій, як і районне розпланування — якісно відмінними. Цього не сталося, тому що досі немає розуміння очевидного: така справа, як господарювання на своїй землі, потребує власної творчості з урахуванням досвіду інших, а не навпаки. Це важливо і для містобудівного мистецтва.

У сучасних глобалізаційних умовах об'єктом планувального (тобто детермінованого за прогнозами) ризику стають держави і регіони в межах держав. Саме тому пошуки стабільності, безпеки й гармонії покликали до життя «транскордонне співробітництво», «кластерне мислення» тощо. Глобальна геополітика підняла суспільну творчість на рівень регіонального та міжрегіонального планування розвитку. Як будь-який діалектичний процес, таке планування містить протиріччя, загрози й виклики, тому вивчення морфології та чинників регіонального розвитку є надзвичайно актуальним.

Об'єкт нашого дослідження є цілісним явищем, що ілюструє загальні закономірності розселення та регіональні морфологічні відмінності, які власне й надають цілісності такій містобудівній гіперсистемі, як Поділля.

Огляд видів та форм розселення на щаблях регіональної структури — краю в цілому, його окремих груп і населених пунктів — засвідчив єдність ландшафтно-розпланувальних, етнокультурних та господарських ознак освоєння територій. Ця єдність своєю чергою спирається на стійку кліматично-ландшафтну спільність Великого Поділля, насамперед, на Подільській височині, прилеглих рівнинах і порубіжних пагористих місцинах у межах Придніпровської височини на сході та гряди Гологорів — Вороняків — Кременецьких гір на заході; південно-східна окраїна Подільської височини, де Південний Буг — стародавній Бог, між притоками-рукавами Синюхою й Кодимою, неначе відчиняє браму Причорноморської низовини, з давніх часів закріплена 20-градусною ізотермою липня та крайнім рубежем 500 мм річних опадів — останніми теренами лісостепу так само, як його перші риси даються взнаки на рубезі 600–650 мм опадів на рік біля витоків Південного Бугу, на північ від яких розпочинаються долини приток Прип'яті — долини Полісся. Цікаво, що окреслена ландшафтно-кліматична спільність майже співпадає з адміністративними межами краю у складі Вінницької, Тернопільської, Хмель-

ницької областей (а ще ближчими до природних умов були межі Подільської землі на початок XV ст., а також межі Подільської губернії у XIX — на початку XX ст.), і це не випадково з огляду на спеціалізацію провідного тут господарства — сільського з відповідним агропромисловим комплексом. Сьогодні це господарський комплекс м'ясо-молочного скотарства, картоплярства, коноплярства, зернового господарства з розвиненими ареалами виробництва цукрового буряку, і даний господарський комплекс із характерними способами освоєння території й відповідною типологією поселень сягає Черкащини. Підгрунтя цього явища і природне — лісостепові умови з приблизно однаковими ґрунтами, і культурно-історичне — від Кам'янець-Подільського до Черкас на межі Землі Половецької простягалося руське Поле, міста-гради якого (центри аграрних волостей) наведені в Списку міст руських XIV ст. із підзаголовком: «А це гради, що на Полі». Нове заселення та відродження, після ординської навали, цих центрів навколо широтного шляху Великий Дол, що є вірогідним «батьком» остаточної назви краю (Подолля), стало як відліком власне українського (слов'яно-русько-куманського, або русько-половецького) етногенезу, так і витоком освоєння подільських теренів. Дотепер тут спостерігаємо значну кількість та густоту малих центрів широкого типологічного спектру. Більшість із них посідають місця біля чи обабіч річкових берегів, маючи в своїй структурі або старовинні замчища, генетично пов'язані з градами пізнього довогнепального періоду (давньоруськими чи «болохівськими»), або «центральні садиби», засновані вже за Нового часу можновладцями польського або російського походження неподалік зруйнованих замків чи колишніх градів. Суходолом поселення з'єднуються мереживом переважно вододільних шляхів, які від значніших центрів (колишніх містечок, полкових чи повітових міст, сотенних чи волосних сіл — нині центрів районів або сільрад) часто прокладені віялом, радіально. Малі й найменші села (хутори), як правило, «нанизані» на транзитні автошляхи. Парадоксальну спадкоємність територіального каркасу являють залізниці, прокладені старовинними шляхами-пустками, як от дільниця Жмеринка — Балта, що посідає південний «хребет» Подільської височини — колишній Кучманський (Куманський, тобто Половецький) шлях, або дільниця Вінниця — Козятин, яка співпадає з одним із південно-західних маршрутів князівських походів з Києва у Землю Половецьку, що тривали в цьому напрямку починаючи з 70-х років XII ст. І так само, як у XII ст. зернове господарство місцевих давньослов'янських громад органічно доповнилося скотарством і гужовим транспортом громад русько-куманських (половецьких), так на зламі XV–XVI ст. крупне товарне виробництво подільських тваринників та хліборобів одержало стимули у формі торгово-ремісницького обслуговування на ринках єврейських містечок. Але фільваркові господарства та

лихварські фінанси першої половини XVII ст. постали настільки ж штучними стимулами урбанізації, наскільки штучним навантаженням подільських центрів виявилася важка промисловість другої половини XX ст. Проте, саме промислові імпульси призвели до появи на Поділлі великих та середніх міст, до диференціації локальних систем розселення та їх центрів за густотою населення та галузевою спеціалізацією.

Результати дослідження Подільського регіону, в частині з'ясування загальних закономірностей розселення, засвідчили певну циклічність на усіх щаблях регіональної та окремих містобудівних форм. Процеси етнокультурні та соціально-економічні у царині освоєння територій взаємозалежно демонструють одне й те саме коло явищ, які повторюються кожні 100–150 років: відцентровість та інерційність, із деякою спонтанністю рішень, на початкових етапах розвитку (засновницьких етапах або відтворюючих після занепаду), доцентровість та концентрацію функцій із найменшою спонтанністю рішень на етапах соціально-економічного максимуму розвитку і, нарешті, на етапах зниження соціально-економічної активності або занепаду — максимальну спонтанність (перебудови та пристосування інфраструктури) та ентропійність (перехід інерції в руйнацію, спад).

Найбільш узагальнюючим результатом ретроспективного спостереження процесів розселення й освоєння територій на прикладі Поділля є той факт, що ці процеси, як явище гуманітарне, відзначаються насамперед спонтанною творчістю.

Виробнича техніка і матеріальні ресурси, економічний розрахунок і ринковий зиск, будівельна технологія і стильова мода, максимальне використання природних надбань і оцінка екологічних наслідків — усі ці важливі складові планування розвитку є, образно кажучи, лише секторні засоби техногенної «площини», що посідає всередині великого «яблука» просторової форми, яка є об'єктом і метою архітектурної композиції. Спонтанність творчості завжди обмежується, так би мовити, «перетином» описаної площини, але від цього мистецьке розпланування територій не стає зонально-землепорядним й економічним плануванням. Останнім часом все частіше підкреслюється: «Мислення “архітектора-об'ємника” у своїй основі образно-естетичне. Мислення урбаніста логіко-функціональне зі своїми законами дослідження, проектування, управління та реалізації» [12, с. 9]. Однак, саме містобудівна діяльність архітекторів «охоплює дослідження, проектування та управління процесами реалізації заходів, що визначають формування і розвиток функціональної та архітектурно-розпланувальної структури населених місць і районів у відповідності з демографічними, соціальними, економічними вимогами та природно-екологічними умовами» [8, с. 77], тобто архітектурно-розпланувальні рішення

інтегрують розв'язання комплексу проблем у розпланувальну композицію, що є результатом планування (прийняття рішень), координованого архітекторами. Наприклад, запровадження «зонінгів» на початку їх пропагування уявлялося непоганою можливістю варіабельності місцевих документів з розвитку населених пунктів шляхом застосування, згідно генплану поселення, широкої палітри пріоритетних і допустимих видів забудови та використання територій; яким же було здивування архітекторів, коли високомудрий законодавець із «логічним» мисленням зробив зональне планування не можливістю, а єдиним джерелом вихідних даних для проектування об'єктів. Більше того, наш законодавець всупереч логіці містобудівного проектування, яке передбачає безперервний процес прийняття рішень з територіального розвитку та моніторингу їх реалізації на засадах функціонального зонування, розпланувальної (архітектурно-планувальної) композиції та розрахунку потужностей інфраструктури поселень, — законодавець заборонив виносити на громадське обговорення об'єкти, не передбачені генпланами малих або детальними планами великих та найбільших населених пунктів. Тим самим нове українське законодавство сфери містобудування увійшло в протиріччя і з необхідністю інвестиційної ініціативи українських підприємців, і з традиціями містобудівної творчості вітчизняних архітекторів, які завжди втілювали уподобання замовника та суспільства (через замовника), зокрема, втілювали генплани поселень як засіб їх функціонально-композиційної доцільності, а не як бюрократичну панацею. І якщо в деяких містах «цивілізованого Заходу» зональні правила слугують економічним важелем з вирівнювання вартості землі, то в українських населених пунктах вони покликані, як не дивно, консервувати форму та спосіб освоєння ділянок у межах відповідних зон.

Неважко здогадатися, що таке застосування місцевих правил забудови суперечить не лише тенденціям спонтанності освоєння й перетворення територій (особливо — під час економічного занепаду). Законодавча калька іноземного «зонінгу», що набула сили містобудівних умов та обмежень замість архітектурно-планувальних завдань, суперечить і традиціям освоєння ділянок на територіях українських поселень, садиби в яких забудовувалися не зонально, але індивідуально, як-от на Поділлі; таке застосування «зонінгу» суперечить і типології об'єктів архітектури та інженерної інфраструктури, і різноманітним завданням архітектурної діяльності. Особливо різноманітними є міські садиби, а також міські площі. Так само індивідуальне розпланування міст і розпланування цілого регіону: усі щаблі регіональної структури несуть відбиток творчості, в якій об'єктивні галузеві вимоги й потреби знайшли адекватне інтегрування.

Висновок з наведеного наступний: приклади Поділля засвідчують, що наші краї та поселення розвиваються за об'єктивними законами, подібними світо-

вим, тому своєю чергою слугують вивченню та формулюванню таких законів, і наші райони та населені пункти не гірші, але — зовсім інші, насичені специфічною спадкоємністю. Це потребує застосування кращих надбань вітчизняного містобудівного мистецтва й уважного виконання вітчизняного законодавства з архітектурної діяльності, яка працює на розбудову територій.

1. *Дубелир Г. Д.* Городские улицы и мостовые. — К., 1912.
2. *Милотин Н. А.* Проблема строительства социалистических городов. Основные вопросы рациональной планировки и строительства населённых мест СССР. — М.; Л., 1930.
3. *Лаврик Г. И., Дёмин Н. М.* Методологические основы районной планировки. — М., 1975.
4. *Линч К.* Образ города / Пер. с англ. — М., 1982.
5. *Гутнов А. Э.* Эволюция градостроительства. — М., 1984.
6. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: В 3 т. / М. М. Жербин, В. Е. Ясевич, В. Е. Михайленко и др. — К., 1984–1990.
7. *Дёмин Н. М.* Управление развитием градостроительных систем. — К., 1991.
8. Архітектура: Корот. словник-довідник / А. П. Мардер, Ю. М. Євреїнов, О. А. Пламеницька та ін.; За заг. ред. А. П. Мардера. — К., 1995.
9. *Гусаков В., Валетта У., Нудельман В., Ваишулат О.* Регулювання використання і забудови територій населених пунктів (зонінг): Зміст та методика: Довідник. — К., 1996.
10. *Фомін І. О.* Основи теорії містобудування. — К., 1997.
11. *Гумилёв А. Н.* Этногенез и биосфера Земли. — М., 2001.
12. *Куць Є. С., Куць С. В.* Урбанізовані території: методологія та практика планування і управління. — К., 2002.
13. *Габрель М. М.* Методологічні основи просторової організації містобудівних систем (На прикладі Карпатського регіону України). Автореф. дис. ... д-ра техн. наук. — К., 2002.
14. *Белоконь Ю. Н.* Региональное планирование (теория и практика) / Под ред. И. А. Фомина. — К., 2003.
15. *Doxiadis C.* Ecistics: An introduction to the Science of Human Settlements. — London, 1968.
16. *Wejchert K.* Elementy Kompozycji Urbanistycznej. — Warszawa, 1974.

Сергій ЦАРЕНКО

Закономірності розселення і мистецтво розпланування з розвитку територій:

Фахове підгрунтя просторової композиції на прикладі Поділля

Дослідження присвячене закономірностям розселення та морфологічним особливостям регіону на прикладі Поділля — історико-етнографічного та містобудівного регіону України. Вивчені процеси свідчать про важливість творчої діяльності у містобудуванні.

Сергей ЦАПЕНКО

Закономірности расселения и искусство планировки по развитию территорий:

Профессиональные основания пространственной композиции на примере Подолья

Исследование посвящено закономерностям расселения и морфологическим особенностям региона на примере Подолья — историко-этнографического и градостроительного региона Украины. Изученные процессы свидетельствуют о важности творческой деятельности в градостроительстве.

Sergiy TSARENKO, PhD

The Conformity to Natural Laws of Settling and the Planning Art

for the Regional Development:

The Professional Grounds for Areal Composition in Podillya as an Example

This research is dedicated to the regularity of the settlement and to the morphological characteristics of a region giving as an example the Podillya Region — the famous historical-ethnography and town-planning region of Ukraine. The process examined indicated the importance of a creativity at the town planning process.